

Ralf Långbacka

Tšehov-ohjaajana

L i i s a B y c k l i n g

Anton Tšehovin tuotantoon tutustuttiin Suomessa jo autonomian aikana suomeksi ja ruotsiksi käännettynä. Ensi kerran Tšehov esittäytyi draamatikona Helsingin suomenkieliselle yleisölle vuonna 1914. *Vanja-eno* sai ensi-iltansa Kansallisteatterissa nuoren slavistin ja kriitikon Eino Kaliman (1882-1972) suomentamana ja ohjaamana. Opiskellessaan Venäjällä 1900-luvun alussa Eino Kalima sai syvällisiä vaikutteita ohjaustaiteen uudistuksista Moskovan Taiteellisessa Teatterissa. Helsingin yliopiston Venäjän kielen ja kirjallisuuden professori Konstantin Arabažin kirjoitti Kaliman ohjaamasta *Vanja-enosta* pietarilaisessa teatterilehdessä: "Suomalaiselle näyttämölle lankei venäläisen sielun murheellinen ja ikävöivä heijastus" (Arabažin 1914). *Kirsikkapuiston* esityksen Kalima ohjasi 1916. Helsingin Venäläisessä Aleksanterin teatterissa Tšehovin näytelmiä oli esitetty 1890-luvulta lähtien.

Kaliman saamat Moskovan-vaikutteet jäivät piiloon sotien välisenä aikana hänen johtaessaan Kansallisteatteria vuosina 1917-50 länsimaihin suuntautuen. Maailmansodan jälkeen Tšehovin näytelmät kokivat uuden tulemisensa idässä ja lännessä. Kalima palasi Tšehovin pariin ohjaten *Kolme sisarta* (Kansallisteatteri, 1947), ja ajan mittaan hän toi mestarin kaikki suuret näytelmät suomalaiselle yleisölle useamman kerran. Näin syntyi Eino Kaliman legendaksi muodostunut Tšehov-tulkintatapa, joka perustuu Moskovan Taiteellisen Teatterin runolliseen realismiin.

Ralf Långbacka (s. 1932) on Suomen johtavia teatteriohjaajia. Hänen noin sadasta ohjaustyöstään

muistetaan Brechtin, Büchnerin ja Weissin näytelmien tulkinnat, loistava kausi Kalle Holmbergin kanssa Turun Kaupunginteatterissa 1971-77 sekä viimeaikaiset oopperaohjaukset. Tšehovin näytelmät ja elämä ovat olleet Långbackan tutkimuskohteina opiskelija-ajoista alkaen. Långbackan ohjaamien Tšehovin suurten näytelmien sarja on yltänyt yhteentoista esitykseen Suomessa, Ruotsissa ja Tanskassa.

Långbackan opiskellessa kirjallisuutta Åbo Akademiassa 1950-luvulla syntyi hänen yhteytensä psykologisen teatterin elävään perinteeseen. Yhteys oli välitön ja henkilökohtainen. Eino Kaliman ohjaama *Vanja-eno* Kansallisteatterissa oli Långbackalle teatterielämys, eräs vaikuttavimmista hänen näkemistään esityksistä. Silloin alkanut ystävyysuhde Kaliman kanssa ja hänen kertomuksensa ohjaustöistään kulkevat Långbackan mielessä eräänä pinnanalaisena virtauksena, mutta myös virikkeenä polemiikille.

Långbacka ei ole mielestäni tehnyt jyrkkää rajanvetoa Kaliman edustamaan traditioon omissa Tšehov-ohjauksissaan. Huolimatta tietoisista uudistuksista ja ajan vaatimuksista Långbackan työ edustaa tarkkaan tekstianalyysiin perustuvaa psykologista realismia. Siitä kertoo myös hänen kirjansa *Kohtaamisia Tšehovin kanssa* (suom. 1987). Långbacka ei käsittele siinä omia ohjaustöitään vaan analysoi tekstejä kirjallisuudentutkijan keinoin ja erittelee henkilöitä sosiaalisina olentoina. Hän ottaa myös kiinnostavasti kantaa Tšehov-tulkintoihin kautta aikojen.

Kantaaottavat Tšehov-ohjaukset

Långbackan ensimmäinen Tšehov-ohjaus *Vanja-eno*

(Åbo Svenska Teatern, 1961) noudatti vielä perinnettä. Mutta samalla näyttämöllä vuoden kuluttua *Kolmessa sissaressa* Långbacka pyrki soveltamaan oppi-isänsä Bertolt Brechtin metodeja venäläiseen klassikkoon. Se merkitsi näytelmän yhteiskunnallisten merkitysten avaamista ja visuaalisen hahmon yksinkertaistamista. Långbackan oma lukutapa oli löytynyt. Turun Ruotsalainen Teatteri vei Tšehovesitykset vierailulle Osloon ja Göteborgiin. Niistä tuli Långbackan käyntikortti Skandinaviaan. Hänet kiinnitettiin ohjaajaksi Göteborgiin, jossa nähtiin mm. *Vanja-enon* uustulkinta (1966), jota Långbacka itse pitää parhaana ulkomaisena Tšehov-ohjauksenaan onnistuneen roolijaon ansiosta. Sodan jälkeen Kalima oli vienyt Tšehovin näytelmät Skandinaviaan vierailevana ohjaajana. Nyt Långbacka opittiin tuntemaan venäläisen klassikon arvostettuna tulkkina Pohjoismaissa.

Långbackan ohjaukset ottivat eri tavoin kantaa Tšehovin haasteisiin. Hän kohtasi saman kolmi-vaiheisen tehtävän kuin 1960-luvun rohkeat nuoret ohjaajat Venäjällä ja Baltiassa. Tšehovin näytelmien kautta ohjaajat Venäjällä määrittelivät itseään ja maailmankatsomustaan, ilmaisivat omaa aikaansa ja historiallista etäisyyttä/läheisyyttä klassikkoon.

Brechtiläinen kantaottava yhteiskunta-analyysi ei Långbackan työssä sulje pois venäläisen klassikon psykologismia, päinvastoin: se on puhdistanut ja terävöittänyt Tšehov-tulkintoja. Ajattelussaan Långbacka rakentaa siltaa Tšehovista Brechtiin ymmärtäen heidän näytelmänsä sosiaalisten suhteiden verkostona. Lisäksi ohjaaja on todennut että “teemanäytelmät lähtevät siitä missä itse olen tällä hetkellä maailmassa”. Kuten teatterissa aina, paljon riippuu näyttelijäryhmästä ja osajaosta: “on oltava tietyt näyttelijät, tietty tilanne ja oikea teatteri”. (Långbacka 1987, 119.)

Rationalistina pidetty Långbacka tunnustaa yllättävästi, että hänen suhteensa Tšehoviin on rakkautta, jota ei voi selittää. “Minua kiehtoo suuresti Tšehovissa ilmenevä lämmön ja kylmyyden yhdistelmä. Tšehov on intellektuelli ja tunteva ihminen, joka on elänyt maailmaa tarkastellen ja kuitenkin oman aikansa sydämellään kokien.” Lisäksi

Tšehovin esittäminen on todellista juhlaa teatterilaisille. “Kaikki roolit ovat hyviä, ne tarjoavat ihmisille vaikeuksia, ja ennen kaikkea Tšehov vaatii jotakin sellaista rehellisyyttä, että jos sitä ei ole, niin Tšehovissa se paljastuu.” (Långbacka & Ollikainen 1986, 133.)

Lokin kaksi eriaikaista esitystä Helsingissä kertovat Långbackan ajattelun ja teatterin estetiikan kehityksestä. Jo varhainen *Lokki* (Svenska Teatern, 1966) tuoreutti näytelmän modernilla tavalla. Näytelmä menetti lyyristä ainesta asiallisen realistisuuden ja pelkistävän älyllisyyden hyväksi, arvioi Maija Savutie Kansan Uutisissa. Merkittävää oli että eräät henkilösuhteet saivat uutta kiinnostavuutta. Uutta oli diivamaisen näyttelijä-äidin Arkadinan ja hänen kirjailijapoikansa Kostja Treplevin kova ja kompleksinen suhde. Esitys etäännytti tunnelmoinnista. Lasse Elon asiallinen skenografia ei herkutellut puistonäkymillä eikä Treplevin näytelmäkokeiluja ympäröity nuoruuden lyyrisillä tunteilla. Rakkaus ja taide esitettiin yhteiskunnallisen todellisuuden osina. Sen ohjaaja pystyi osoittamaan todella älykkäästi ja kiinnostavan tuoreesti näytelmän ihmiskuvauksessa ja tapahtumassa, kirjoitti Savutie. Saman aikaisessa ohjelmistossa Långbackan toinen ohjaustyö Kansallisteatterissa tarjosi valaisevan vertailukohtan. Peter Weissin *Maratin* esitys kohahdutti mullistavan uuden teatterin näytteenä ja ohjaajan läpimurtona. Toisaalta taas *Lokissa* ei kaadettu kuvia, ja Långbacka näyttäytyi siten näytelmän ehtoja noudattavan ja maltillisen Tšehov-näkemyksen kannattajana.

Tšehov yhteisön kuvaajana

“Ennen kaikkea Tšehovin näytelmissä on tärkeä tietää minkälaisia yhdistelmiä ihmiset muodostavat”, Långbacka korostaa (Långbacka & Ollikainen 1986, 120). Esityksen onnistumisen kannalta ratkaisevan tärkeän roolijaon hän ratkaisee ihmissuhteiden kautta eli miten näyttelijät vaikuttavat yhdessä. Hänen näkemyksensä on lähellä venäläisen kirjailijan Osip Mandelštamin määritelmää Tšehovin näytelmistä symbioottisen ihmisyyhteisön kuvauksena.

Lokin uusi tulkinta Helsingin kaupunginteatterissa (1978) oli “sävyttävä päivänkohtainen näytelmä, syyskauden haastavin teatteritapaus” (Savutie 1986, 238). “Sen välittämä viesti maailman-katsomuksen tärkeystä luovassa työssä elävöittää Tšehovin meille päiväntuoreella tavalla. Näin persoonallisesti omaksuttua, haastavaa ja lopulleen kypsytettyä työtä katsellessa tulee kiitolliseksi. Ei teatteri ole meillä menettänyt merkitystään!” (ibid). Omat muistikuvani vahvistavat kriitikoiden arviot: *Lokki* oli viileää pohjoismaista valoa hehkuva esitys. Sen pelkistetyn skenografian suunniteli Kaarina Hieta; musiikkina oli Bachin sellosonaatti. Esityksen vahvoja jännitteitä kannatteli tasaväkinen ensemble. Esityksessä todellakin rakennettiin kontakti, joka piti pihdeissään rampin kummallakin puolella.

“Sureksivasta, etäisestä sielunmaisemasta ei nyt ole kysymys, vaan taistelun kuvauksesta, niin taiteessa, kuin muussakin elämässä”, arvioi Jukka Kajava Helsingin Sanomien kritiikissään (Kajava 1978). Tšehovin näytelmät paljastavat armottomasti totuuden, ei ainoastaan näytelmän henkilöiden elämästä, vaan myös tekijöistään. “Katsojaan päin *Lokki* on ’Opi tuntemaan itseäsi’-teatteria”, todisti Kajava. Esityksessä korostuivat erilaiset taiteen tekemisen strategiat. Nina (Eija Ahvo) ja Treplev (Jarkko Rantanen) toteutuivat aidosti ja perustellusti, ja heidän kehityksensä koettiin kiinnostavaksi. “Nuori Nina on ainoa, joka pystyy löytämään tarkoituksen sitten, kun ensin maahan saakka nöyryytettyinä on tiedostanut tehtävänsä ja pystyy kasvamaan taiteilijaksi” (Savutie 1986, 237). Kiinnostavaa kyllä Långbacka avasi näytelmän Ninan hahmon kautta, täydellä syyllä, mutta samalla syrjäyttäen Treplevin modernin taiteen siipirikkona etsijänä. Samaan aikaan Venäjällä Treplevin kokeilut esitettiin protestina vanhoillista neuvostotaidetta vastaan. Helsingissä *Lokki* oli “kannanotto muutokokeilujen, ulkokohtaisuuden, nuorten teatterintekijöiden kapinan sekoittamaan ilmapiiriin” (Kajava 1978). Vallassa olevien taidesuuntausten vankilasta Nina karkasi elämään, Treplev kuolemaan.

Lokki, Helsingin Kaupunginteatteri 1978. Eija Ahvo (Nina), Esko Salminen (Trigorin). Teoksesta *Långbacka* 1987.

Tšehov-esitykset uudistusten kärjessä

Långbackan 1970-luvun ohjauksissa näkyi yhteys eurooppalaisen teatterin muotokieleen. Vaikutteiden etsijä voi viitata saksalaiseen ohjaajaan Peter Steiniin ja ennen kaikkea italialaisen mestarin Giorgio Strehlerin ohjaamaan *Kirsikkapuistoon*. Esitys vieraili monessa maassa; se vaikutti syvästi Venäjänkin moderniin teatteriin. Strehlerin ohjaus pyrki yleismaailmallisesti symbolisiin, mielikuvitukselle avoimiin ratkaisuihin. Strehleriä Långbacka myös siteeraa kirjassaan, ja tämän dialektinen realismi ja abstraktia lähenevä näyttämön minimalismi ovat oletettavasti olleet hänelle tärkeitä.

Vaikka Långbacka monella taholla toimiessaan ei ole muodostanut varsinaista Tšehov-ensembleä, kuten aikanaan Kalima Kansallisteatterissa, hänen kouluttajantyönsä on merkittävää. Monet ovat ne näyttelijät, jotka Långbacka vierailijana on Lasse Pöys-

tin määritelmän mukaan "pistänyt lestille". Pöysti, joka oli Lilla Teaternin johtaja Helsingissä ja *Kolmen sisaren* Veršininin esittäjä, kertoo kirjassaan, että Långbackan vierailuja pidettiin välttämättöminä teatterin työn jatkuvuudelle. "Ralf ei hyväksynyt yleisön lirkuttelemista vaan vaati ankaran ja pitävän rakennelman kaiken perustaksi. Joskus huumorinkin kustannuksella" (Pöysti 1992, 101). Lilla Teaternin *Kolme sisarta* (1971) jäi mieleeni kirpeänä tragikomediana ja sisarten kritiikkinä silti heidän kärsimyksiään vähättelemättä.

Helsingin Kaupunginteatterin johtajana (1983-87) Långbacka tuotti samanaikaisesti kolmella näyttämöllä Tšehovin kolme varhaisnäytelmää, harvoin esitetyt "esitšehovilaiset" tekstit (1986). Hän ohjasi itse kirjailijan esikoisteoksen *Platonovin. Ivanovin* ohjasi Kaisa Korhonen ja unkarilainen Istvan Zambeki *Metsähiiden*. Katsoja vakuuttui siitä, että Tšehovin näytelmät vaativat esitysmuotoa, joka perustuu sekä myötätuntoon että armottomaan rehellisyyteen. *Platonov* on esimerkkinä siitä, että Långbackalta ei heru sympatiamaa sekavia ja ratkaisuihin kykenemättömiä henkilöitä kohtaan. Jo Lillanista tuttua oli Långbackan ironinen tapa tarkastella venäläisiä kriisejä. Uutta oli vapautunut ja teatterinomainen toiminnan kehittäminen. Koska *Platonovin* romaanimaisen pitkä teksti vaatii lyhentämistä, ohjaaja saa aina hyvää tilaa oman näyttämöversionsa toteuttamiseen.

Ralf Forsströmin skenografia ilmaisi ohjaajan estetiikan muuttumisen: näyttämön yllä levisi kauriini valaistu, hauraista harsoista ommeltu telta. Epäsankari Platonov riisuttiin esityksessä komiikan keinoin. Heikki Kinnusen leiskuvasti tulkitsema Platonov ei kärsinyt eikä ollut kipeä, vastoin kirjailijan suoranaisia ohjeita. Tuloksena oli "monivärinen mieskuva, kirjoitettu suoraan tämän hetken mieskeskustelua laajentamaan", arveli Jukka Kajava kritiikissään (Kajava 1986). Långbacka oli vähän aikaisemmin ohjannut Kaupunginteatterissa oikeudenkäyntidokumentin. Muistumana siitä oli ehkä *Platonovin* 3. näytöksen sijoittaminen kärjäsaliin, jossa Platonovin pettämät naiset eli "syyttäjät" kokoontuivat ja tuomio langetettiin. Tyhjän ja tarpeettomaksi muuntuneen elämäntavan tragedia il-

maistiin tässä suoraan brechtiläisin keinoin, katsojan ajattelukykyyn vedoten.

Venäläiset paralleelit

Teatterihistoriaa lukenut Långbacka tuntee tietysti Konstantin Stanislavskin ja Vladimir Nemirovitš-Dantšenkon kuuluisat ohjaustulkinnat Moskovan Taiteellisessa teatterissa 1900-luvun alussa. Monien muiden tavoin Långbacka polemisoi joitakin venäläisen teatterin naturalistisia piirteitä vastaan, mutta sen vaikutusta syvätasolla ei hänkään voi välttää. Yllättävää kyllä, Långbacka on sittenkin lähempänä Moskovan perinteisiä runollisia realisteja kuin Venäjän (tai Suomen) 1900-luvun jälkipuoliskon modernisteja.

Suomalaisesitysten eroavaisuudet venäläisistä versioista ovat selvät. Kotimaassaan klassikon merkitys on tietysti henkilökohtaisempi ja runsaammin assosiaatioita herättävä kuin ulkomailla. Erityisesti se koskee Tšehovia, joka on Anna Ahmatovan mukaan venäläisen intelligentsijan ikoni. Koskettaessaan syvästi kansakunnan ydinhermoa oma klassikko antaa aineksia itsetilityksiin ja yhteiskunnan tutkimiseen. Kun Venäjällä Moskovan Taiteellisen teatterin realismi oli kuivunut hidasteluksi ja tunnelmoinniksi, 1960-luvulla esille nousivat ohjaajat Anatoli Efros, Adolf Shapiro ja Juri Ljubimov. He toivat Tšehov-esityksiin modernia sykettä ja tunnustuksellisuutta. 60-lukulaiset ohjaajat repivät illuusiot paremmasta tulevaisuudesta maansa historian opettamina. Venäjällä teatterit ovat usein kuvanneet Tšehovin henkilöiden uskoa profetiana, jonka oma aikamme on pahasti pettänyt. Esitysten merkittäviä aiheita ovat taiteilijan kohtalot pakottavien normien paineissa. (Byckling 1983, 18-20; Byckling 1985, 21-25; Byckling 1988, 4, 26; Smeljanski 1999, Smeliansky 1999).

Suomessa Långbackalle ovat jääneet vieraaksi polut, jotka avautuvat Tšehovin tuotannosta symbolismiin, subjektiivisuuteen tai sairauksien tutkimukselle. Venäjällä nämä tulkintatavat ovat toteutuneet novellien dramatisoinneissa. Helsingissä saatiin nähdä liettualais-moskovalaisen Kama Ginkasin hieno novellisovitus Vahtimestari Nikitan teat-

Tre systrar, Lilla Teatern 1970. Lilga Kovalenko (Maša), Laila Björkstam (Irina), Birgitta Ulfsson (Olga). Teoksesta Långbacka 1987.

teri (*Sali numero kuusi*, Lilla Teatern, 1988). Eräät venäläiset ohjaajat tulkitsevat omaa vuosisataansa ja Venäjää Tšehovin kautta, näkevät hänen näytelmänsä globaalisina ja katastrofitunnelmien värityksinä. Viimeksi mestariohjaaja Lev Dodin on tuottanut Tšehovin neljä näytelmää Pietarin Malyi Dramatitšeski-teatterissa.

Edellä esitetyin varauksin Långbackan Tšehov-ohjaukset ovat lajissaan klassisia, harmonisia ja tasapuolisia. Långbacka hallitsee taitavasti Tšehovin tekstien mutkikkaan polyfonian. Monihenkilöisten näytelmien ja suurten oopperoiden etevä ohjaaja taitaa myös Tšehovin intiimin laadun.

Långbacka Tšehovin jalanjäljissä

“Ohjaajana voimani on ollut analyttisessä tavassa lähestyä teatteria”, määritteli Långbacka toden olevansa “hiukan liian tasapainoinen, terve, normaali”. “Ihailen Tšehovia joka tietyllä tavalla on nähnyt samanlaiset suhtautumistavat maailmaan

ja ihmisiin.” (Långbacka & Ollikainen 1986, 131-132.) Långbackan sukulaissielu onkin lääkäri Tšehov, filantrooppi ja epäkohtien paljastaja, joka teki raskaan matkan Sahalinin vankilasaarelle tutkimaan sen väärinkäytöksiä ja raportoimaan niistä. Långbackan runokokoelmassa *Denna långa dag, detta kort liv* (1988) on runo “Vägen till Sahalin”, joka kertoo tästä matkasta. Tšehov on innoittanut Långbackaa monella alalla: hän on kirjoittanut nykyteatteriin sijoittuvan näytelmän *Jag, Olga och Irina* (Åbo Svenska Teatern, 1993), joka kertoo *Kolmen sisaren* esittäjien tapaamisesta vuosien jälkeen. Lisäksi Långbacka on kirjoittanut ja juontanut ruotsinkielisen Jaltalla, Pietarissa ja Moskovassa kuvatun TV-ohjelman *Moskova 1898: Anton Tšehovin Lokki Taiteellisessa Teatterissa (Premiär!-sarjan kolmas jakso, FST ja SVT1 Kultur, 1992)*. Hän on myös käynnistänyt merkittäviä rahankeräyksiä Jaltan Tšehov-museon tukemiseksi Kansainvälisen ITI-keskuksen ja suomalaisten teattereiden avulla.

Kolme sisarta Vaasan Ruotsalaisessa Teatterissa (2003) on Långbackan viimeisin Tšehov-ohjaus. Tšehovin jännitteet ja uhat kätkeytyvät siinä klassiseen muotoon kasvaen, purkautuen ja puhdistuen

elämän kohti uutta alkua. Långbacka jatkaa dialogia kirjailijan kanssa tiedostaen hänen näytelmiensä universaalisuuden, niiden ilmaisevuuden (Långbacka 1987, 378).

Lähteet

- Arabažin, K.I. (1914), Finski teatr i 'Djadja Vanja'. – *Teatr i iskusstvo*, 50, 957.
- Byckling, Liisa (1983), Kirsikkapuisto, tahdon ulos! Anatoli Efros ohjaa Kansallisteatterissa. – *Teatteri*, 9.
- Byckling, Liisa (1985), Kaksi kohtausta Juri Ljubimovin kanssa. – *Kulttuurivihkot*, 4.
- Byckling, Liisa (1988), Tšehov ja tunne. Kama Ginkas ohjaa Lillanissa. – *Teatteri*, 3.
- Bjukling, Liisa (1989), Moskovskii Hudožestvennyi teatr v žizni i tvortšestve E. Kalimy. – *Russko-finskie teatralnye svjazi*. Red. A.J. Altšuller, L. Bjukling, L.S. Danilova, T. Tiusanen. Leningrad: LGITMiK, 83-92.
- Bjukling, Liisa (2001), "Tšaika" Antona Tšehova v Finljandii: stoletie stsenišeskoj istorii. – *Tšehoviana. Polet "Tšaiki"*. Otv. red. V. V. Gultšenko. Moskva: Nauka, 316-326.
- Kajava, Jukka (1978), Verhoamaton Lokki kuin taisetelun kuvaus. – *Helsingin Sanomat* 8.12.
- Kajava, Jukka (1986), Oikukas esikoinen, moderni mieskuva. – *Helsingin Sanomat* 22.3.
- Långbacka, Ralf (1986), *Möten med Tjechov: Sex essäer*. Ekenäs: Söderström.
- Långbacka, Ralf (1987), *Kohtaamisia Tšehovin kanssa*. Keuruu: Otava.
- Långbacka, Ralf (1988), *Denna långa dag, detta kort liv*. Lovisa: Söderström.
- Långbacka, Ralf & Ollikainen, Anneli (1986), Ralf Långbackan haastattelu. – *Haaveesta vai pakosta? Näkökulmia teatteriohjaajan työhön*. Toim. Anneli Ollikainen. Helsinki: Valtion painatuskeskus, 111-134.
- Långbacka, Ralf (2000), Tšehov Jaltalla. – *Anton Tšehov. Lokki/Vanja-eno/Kolme sisarta/Kirsikkatarha*. Keuruu: Otava, 1-20.
- Longbakka, Ralf (2001), Komedija so smertelnym ishodom: Zametki o "Tšaike". – *Tšehoviana: Polet "Tšaiki"*. Otv. red. V. V. Gultšenko. Moskva: Nauka, 327-359.
- Pöysti, Lasse (1992), *Lainatakki*. Helsinki: Otava.
- Savutie, Maija (1986), *Kohti elävää teatteria: Maija Savutien teatteriarvosteluja 1935-85*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Smeljanski, Anatoli (1999), *Predlagaemye obstojatelstva. Iz žizni russkogo teatra vtoroi poloviny XX veka*. Moskva: ART.
- Smeliansky, Anatoly (1999), *The Russian Theatre after Stalin*. Cambridge: Cambridge University Press.